

Jak Augustin předal Cicerona budoucím věkům

Jana Nechutová

Součástí **Ciceronova** díla, a to částí nikoli bezvýznamnou, jsou, jak je dobře známo, rétorické spisy. Tento autor, jak víme také, nebyl prvním římským řečníkem, ani prvním římským teoretikem řečnictví. Mohli bychom mluvit o učitelích v římských školách, ve kterých se nejprve vyučovalo gramatice a pak rétorice (o těch nám zanechal zprávy Suetonius), z nichž mnozí byli nejen praktiky, ale i teoretiky, i když se nám z jejich díla nic nezachovalo. Mohli bychom také připomenout M. Porcia Catona, bratry Grakchy aj. A nezapomínejme na kyniky ani na Aristotela, na to, že to vše se Římané naučili od Řeků, že i ve zmiňovaných římských školách byli prvními učiteli rétoriky Řekové. Prvním dochovaným teoretickým latinským rétorickým spisem je *Rhetorica ad Herenium* z 1. pol. 1. stol. př.n.l., pak máme k dispozici rétorické spisy Ciceronovy: běžně nejznámější jsou *De oratore*, *Brutus* a *Orator*, ale velmi využívaný zejména v pozdějších dobách byl raný spis *De inventione*. Už jeho název nám prozrazuje, že pojednává pouze o první součásti řečnické nauky, o vyhledávání - *inventio* - látky. Je o raný Ciceronův spis (z r. 84), autor napsal právě jen jeho první knihu.

V podobné stručnosti si úvodem připomeňme druhou klíčovou osobnost našeho výkladu, Aurelia **Augustina**. Je nejvýznamnější a nejvlivnější ze všech latinsky píšících autorů křesťanského starověku, žil v letech 354-430. Běžně se z jeho díla zná slavný spis *De civitate Dei*, *O boží obci*, o 22 kn., a jeho *Confessiones*, *Vyznání*. Obě tato slavná díla byla přeložena do češtiny. V češtině máme i některé další Augustinovy spisy - *De magistro* a *De ordine*, a řadu dalších - vyčerpávající seznam nových, starších i hodně starých překladů je uveden v nedávno česky zpřístupněných *Dějinách římské literatury* G. B. Conte (str. 705-706). Posléze je třeba zmínit, že vliv tohoto církevního otce na další staletí, na křesťanskou teologii, na středověkou i novověkou literaturu, filozofii a vůbec na celou evropskou kulturu, byl obrovský a těžko se mu v tom kterýkoli jiný spisovatel, snad kromě některých vrcholných antických klasiků, vyrovná.

Augustinův spis, který vám chci představit, nese titul **De doctrina christiana**. Pro tuto recepci pozdějšími věky měl, jak uvidíme, zásadní význam, do češtiny dosud přeložen nebyl. (Vznikal nadvakrát - autor na něm začal pracovat roku 396 nebo 397, třetí knihu dokončil a celou čtvrtou pak napsal někdy po r. 425.) Existuje překlad německý, dva anglické, dva italské, španělský, francouzský, polský - a to uvádím jen ty, s nimiž jsem měla možnost

pracovat. Před svého tlumočnicka staví Augustinův text mnohé obtíže, ale snad nejzávažnější a přitom pro dílo svého autora charakteristický překladatelský problém spočívá hned v názvu spisu: co je zde myšleno výrazem *doctrina*? Na první pohled máme samozřejmě tendenci domnívat se, že jde o výklad základních křesťanských teologických dogmat, o příručku dogmatiky - ale tak tomu zdaleka není; křesťanskou nauku v tom smyslu, jak tomu výrazu běžně rozumíme, podává snad jen první ze čtyř knih tohoto spisu, a to ještě pouze jako základ a východisko pro to, co následuje ve zbývajících třech knihách. Autorovi jde spíš o to, ukázat, že nejen antický pohanský svět má svou "doctrinu", to jest vzdělanost, a nejenom vzdělanost, také způsob podávání této vzdělanosti, tedy vlastně obsah školní výuky. A tak jedni vykladači chtějí výrazu *doctrina* rozumět jako "vzdělanost", jiní zase jako "vzdělávání" nebo dokonce "vyučování". To se odráží i v titulech překladů tohoto spisu do moderních jazyků: angličtina může prostě ponechat převzaté slovo - "On Christian *Doctrine*", podobně francouzština - "La *doctrine* chrétienne", polský překlad má "O *nauce* chrześcijańskiej, z italských překladů jeden má "*dottrina*", druhý "*istruzione*", německý "Die christliche *Bildung*".

Ve spise "De doctrina christiana" se Augustin hlásí k Ciceronově teorii vzdělanosti, k jeho (a Quintilianově) teorii řečnictví, od alexandrijských učenců a římských "gramatiků" pak přebírá metodu exegeze textů, či, chceme-li, hermeneutiky. Jedním z významných dokladů o tom, jak toto vše Augustin nejen převzal, rozvinul a aplikoval na křesťanskou kulturu, ale jak toto vše zprostředkoval budoucím věkům, nacházíme mimo jiné v jednom rukopise z doby Karla Velikého. Je zde opsán Augustinův spis "De doctrina christiana", přičemž tento zápis předchází báseň v elegickém distichu, po zápise Augustinova díla, za závěrečnými slovy 4. knihy, následuje další básnická skladba, tentokrát v daktylských hexametrech. Autorem obou básní je Angilbert ze Saint-Riquier: tento Angilbertus Centulensis (cca 745-814, laický opat kláštera v St.-Riquier - Centula v severní Francii), rodem Frank, byl členem učeného kroužku na dvoře Karla Velikého. Napsal několik prozaických děl spjatých s jeho klášterní službou a zanechal nepříliš rozsáhlé básnické dílo. (Za hodno zmínky bývá pokládáno, že žil v nelegitimním svazku s Karlovou dcerou Bertou a měl s ní syna, který dostal jméno Nithardus a byl pak jedním z předních básníků na dvoře Ludvíka Pobožného.)

Významnější je pro nás první z těchto básní, který podává obsah Augustinova spisu. Následuje zde její originální text a český překlad.

Versus Angilberti (ed. Krusch, MGH, Poetae aevi Carolini III, 915)

I.
Hic Augustini Aurelii pia dogmata fulgent,
Quae de doctrina edidit almifica.
Haec tibi multa docent, lector, quod quaeris honeste,

- Si replicare cupis scripta sacrata libri.
 5 Huius enim corpus, paruum quod cernitur esse,
 Continet insertos quattuor ecce libros.
 Primus enim narrat Christi praecepta tenere,
 Quae seruare deus iussit in orbe pius:
 Rebus uti saeculi insinuans praesentibus apte
 10 Aeternisque frui rite docet nimium.
 Edocet ex signis uariis rebusque secundus,
 Qualiter aut quomodo noscere signa queant.
 Tertius ex hisdem signis uerbisque nitescit:
 Quid sint, quid ualeant quaeque uitanda, canit.
 15 Tunc promit quartus librorum dicta priorum:
 Quid res, quid signa, quid pia uerba docent,
 Qualiter et possint cuncta intellecta referre,
 Magno sermone intonat ipse liber.
 Summis, pariter moderate, granditer atque,
 20 Lector, perlecta dic: Miserere deus.
 Hunc abbas humilis iussit fabricare libellum,
 Angilbertus enim uilis et exiguus,
 Quem daret ille pio caelesti numine fulto
 Hlodoico regi, qui est pius atque humilis,
 25 Qui sanctae sophiae certat rimare secreta
 Nobilis ingenio nocte dieque simul,
 Quique etiam domini ac fratris praeclarus amator
 Ingenti dictu permanet ore pio.
 Quem deus omnipotens multos feliciter annos
 30 Glorificet, seruet, diligat, ornet, amet.

*Augustin Aurelius ty zbožné poučky sepsal -
 - učí nás křesťanské víře, ty se teď před tebou stkví.
 Na mnohé, na co se zvidavě ptáváš, zde odpověď najdeš,
 pokud se k textu vracíš, stále znova jej čteš.
 Celé dílo se nezdá být rozsahem přespříliš velké,
 skládá se ze čtyř knih, svůj obsah má každá z nich:
 první kniha je o zásadách, jež přinesl Kristus,
 na něž má člověk dbát, jak to přikázal Bůh:
 věci světa a života zde jen užívat smíme
 a jenom z věcí věčných lze mít i potěšení.
 Na různých věcech a znacích ti předvádí ve druhé knize,
 kdy, jak a podle čeho můžeme rozpoznat znak.
 Ve třetí knize potom se jedná o slovních znacích:
 o slovu, významech slova, též, kterým vyhnout se máš.
 Čtvrtá kniha se vrací k tomu, co v předchozích bylo:
 co jsou věci, co znaky, jaké jsou významy slov,
 jak se má předávat lidem ten význam, jež odhalils v textu,
 - důležitá je řeč, která v té knize nám zní.
 Za všechno, co jsi zde četl, ať ve stylu vznešeném, strídmém,
 nebo konečně skromném, Bohu vzdej chválu a dík.
 Malý, nepatrný a nehodný Angilbert opat
 přikázal v pokoře srdce pořídít opis těch knih.
 chce je dát králi Ludvikovi, jenž na boží pomoc
 spoléhá, pokorně vládne, zbožně a svatě je živ,
 s úpornou pílí své vznešené duše se v noci i ve dne
 snaží proniknout taje Moudrosti, posvátných věd.
 On má ve věrné lásce i Pána i svého bratra,
 to o něm říkají zbožní, takovou pověst on má.
 Pán Bůh všemohoucí ať dává mu po dlouhá léta
 slávu, ochranu svou, lásku, krásu i lesk.*

Karolinský básník zde stručně vyjádřil, o co jde v jednotlivých knihách Augustinova spisu: první mluví o základních prvních křesťanské víry, tedy je to jediná ze čtyř knih tohoto spisu, která má víceméně teologický obsah. V první knize, která má, jak jsme už řekli, spíše teologický obsah, podává podle Angilberta (v. 7-8) Kristovy příkazy - *Christi praecepta*. Už v této knize pracuje Augustin s párovou dvojicí *uti - frui*, tedy "něčeho užívat" - "z něčeho se těšit". Jen věci věčné (v. 9-10) mají být předmětem potěšení, věci tohoto světa lze jen užívat, aby se jejich pomocí dosáhlo oněch věčných. V této souvislosti Augustin rozlišuje pravé skutečnosti, *res*, kterými není nic jiného než Trojjediný Bůh, a znaky, *signa*, jejichž význam je třeba odhalovat, aby se k pravé skutečnosti proniklo. To, co zde čteme o dvojici *uti - frui*, je založeno už u řeckých filozofů a zdá se, že zde Augustin čerpal z Varrona Reatského. Může se nám to zdát nepříliš zajímavé, ale jsou to pojmy, kterým je v dějinách augustinovského bádání věnována nesmírně obsáhlá pozornost. Bližší nám bude dvojice *res-signa*, která poví něco těm, kdo se někdy zabývali moderní strukturální jazykovědou a jejím významným odvětvím, sémiologií, nověji sémiotikou, která je potom už nejen jazykovědným, ale i filozofickým směrem. Pro tento svůj výklad o vztazích mezi věcmi a znaky bývá náš autor označován za prazakladatele sémiologie a jeho význam bývá srovnáván s významem skutečného otce tohoto směru, švýcarského lingvisty přelomu 19. a 20. stol. Ferdinanda De Saussura (Kurs obecné lingvistiky). Jen chci ještě připomenout, že za jeden z důležitých znaků považuje Augustin slovo. A vzpomeňme si, že vzájemný vztah slova jako znaku a věci samé řešila již dávno před Augustinem řecká filozofie, nejznáměji a nejslavněji Platón v dialogu Kratylos.

Čteme-li potom Angilbertův text dále, vidíme, že se poměrem mezi znaky a věcmi zabývá Augustin ještě i ve druhé a ve třetí knize. Čteme-li verše 11-14, není na první pohled zřejmé, že zde Augustin probírá základy biblické hermeneutiky, exegeze. Augustin zde nedělá nic jiného, než že aplikuje zásady, kterých používali helénističtí alexandrijští filologové (řikali grammatikoi, grammatici) při výkladu předklasických a klasických řeckých textů, zejména homérských eposů. Takže slavná zásada, která následuje (v tomto pregnantním znění byla formulována až ve 13. století), vychází již z tradice 3. století a pak ovšem z Augustina:

*Littera gesta docet, quid credas, allegoria,
moralis, quid agas, quid speres, anagogia.*

(Doslovný výklad poučuje o dějinách, alegorický o tom, čemu máš věřit, / morální - co máš konat, anagogický - v co smíš doufat.)

Aplikace této poučky bývá obvykle demonstrována na výkladu vlastního jména "Ierusalem", jak se v Bibli vyskytuje. "Littera" - literární neboli historický výklad: Ierusalem = židovské město; alegorický, věroučný výklad: Ierusalem = církev; morálně (neboli tropologicky): Ierusalem = lidská duše; anagogický výklad, tj.

výklad, týkající se eschatologie, posledních věcí světa a člověka: Ierusalem = nebeský Jeruzalém, věčné město blaženosti vyvolených.

Biblická exegeze, jak ji znal středověk, tedy není tak docela křesťanským vynálezem, není ani vynálezem Augustinovým, ale je odvozena z literární vědy, filologie, helénistického období řecké kultury.

Jak souvisí s naukou o správném výkladu Bible nauka o znacích (*signa*)? Znaky, o nichž Augustin mluví, jsou slova, slovní obraty, obrazy, básnické a řečnické obrazy, jež se vyskytují v Bibli. A právě o tom je řeč ve druhé a třetí knize spisu "De doctrina christiana". Je důležité si uvědomit, že Augustin varuje před doslovným výkladem biblických textů.

Ukazuje, že zvěst, která je v Bibli obsažena, je často vyjadřována figurativně, v obrazech, v náznacích, ve *znacích*. Již v Augustinovi - a nejen v něm - je tedy obsaženo varování křesťanskému fundamentalismu, doslovnému chápání, hlásání a uplatňování všeho, co se kde v Bibli najde. To dělá jen nevzdělanec a primitiv, říká Augustin. K tomu, abychom biblické znaky, *signa*, správně rozluštili, potřebujeme ovšem vzdělání. A jaké je to vzdělání? Je to v zásadě program antických rétorických škol, obsah sedmi svobodných umění, *septem artes liberales*. Je dále třeba znát jazyky, přírodu, umět počítat a znát hudbu, dějiny, dialektiku a rétoriku. Z toho všeho se jen stručně podívejme na místo, kde Augustin zdůrazňuje znalost jazyků jako prostředek pro poznání vlastních znaků - slov:

"Proti neznalosti vlastních znaků je nejlepším prostředkem znalost jazyků. Vždyť i lidé latinského jazyka, pro něž tuto instrukci píši, potřebují ke znalosti Písma svatého dva další jazyky, totiž hebrejštinu a řečtinu, aby mohli sáhnout k původním textům tam, kde velká rozmanitost latinských překladů vyvolává nějakou pochybnost." - *Contra ignota signa propria magnum remedium est linguarum cognitio. Et latinae quidem linguae homines, quos nunc instruendos suscepimus, duabus aliis ad scripturarum divinarum opus habent, hebraea scilicet et graeca, ut ad exemplaria praecedentia recurratur, si quam dubitationem attulerit latinorum interpretum infinita varietas.* (II, X,15)

A o něco dál Augustin radí:

"Čtenáři dělá potíže buď neznámé slovo nebo neznámá vazba. Pochází-li takové slovo nebo vazba z cizího jazyka, buď se musíme ptát lidí, kterým je tento jazyk vlastní, nebo musíme hledat řešení ve srovnání s latinou tak, že se cizímu jazyku - máme-li k tomu čas a nadání - naučíme nebo aspoň že srovnáme texty většího množství překladatelů. Neznáme-li některá slova nebo vazby svého vlastního jazyka, naučíme se jim častým pozorným čtením nebo posloucháním." *Namque aut ignotum verbum facit haerere lectorem aut ignota locutio. Quae si ex alienis linguis veniunt, aut quaerenda sunt ab earum linguarum hominibus, aut eadem (všimněme si Augustinovy latiny - místo eiusdem!) linguae, si et otium et ingenium est, ediscendae, aut plurimum interpretum consulenda conlatio est.* (II, XIV,21)

Právě citované výroky se týkají tzv. vlastních znaků, to jest slov, užitých ve vlastním slova smyslu. Ale pak Augustin mluví ještě také o znacích přenesených, teda o slovech, jichž je užito obrazně, v metafoře, symbolu, v alegorii.

Teorii znaku a věci, podanou takto v 1.-3. knize, pak Augustinus rozvíjí ve 4. knize, na niž ukazuje Angilbertův 17. verš. Ve čtvrté knize se tedy mluví o tom, jak křesťanští řečníci, kazatelé, mohou předávat dál to, co pochopili, když rozebrali vztah znaků a věcí, pochopili

mysl všech obrazných vyjádření; je to tedy kniha, již by antický teoretik rétoriky nazval *de pronuntiatione*, o způsobu přednesu, o tom, jak má řečník, v tomto případě kazatel, působit na své posluchače. Zde je pochopitelně ze sedmi svobodných umění zdůrazněna rétorika, a právě tady přichází nejvíce ke slovu Cicero, místy také Horatius (List Ad Pisones De arte poetica) a Quintilianus (Institutio oratoria). Vedle toho, že je zde řada citátů z Cicerona a z anonymní rétoriky Ad Herennium řada jiných citátů, buduje autor celou tuto knihu pomocí tří navzájem propojených ciceronských trojic pojmů: nejprve je to hned na začátku adejektivní trojice, která mluví o tom, jakými se mají posluchači stávat pod vlivem řečnickova vystoupení - posluchač má být ochoten dát se poučit, má být vzbuzena jeho pozornost, řečník si má získat jeho přízeň - posluchač má tedy být **docilis, intentus, benivulus** Druhá trojice, tentokrát adverbialní: řečník má mluvit stručně, jasně a přesvědčivě - **breviter, dilucide, versimiliter**. Třetí s tím související trojice je slovesná: řečník má posluchače poučovat, těšit i získávat. Zde (XII, 27) Augustin Cicerona přímo takto cituje: *Dixit ergo quidam eloquens, et verum dicit, ita dicere debere eloquentem, ut doceat, ut delectet, ut flectat.*

To všechno směřuje k charakteristice trojího stylu (XVII,34) - **genus humile, modicum a vehemens** (Cic. Orat. 69 a 29,101), na jiných místech a častěji **genus subtile, genus mixtum (mediocre), genus grande (sublime)**, což česky nejčastěji překládáme jako "styl prostý, umírněný, vznešený". Tyto tři druhy stylu či stylistické roviny pak žijí v rétorice a poetice celého středověku, a objevují se ve všech příručkách těchto disciplín. Středověk, libující si v názornosti a mnemotechnice, vytvořil pro snazší orientaci v těchto stylech a jejich náležitostech grafickou pomůcku, tzv. "Rota Vergilii": každý ze tří výseků tohoto kruhového (rota) obrazce je na obvodu nadepsán titulem jednoho Vergiliova díla (Aeneis, Georgica, Bucolica), v dalších soustředných kruzích celého útvaru jsou pak těmto skladbám přiřazeny jednotlivé druhy stylu a obrazy, jaké jim odpovídají: tak pod Aeneidu spadá **genus grande**, obrazy, jichž se doporučuje zde užívat, jsou např. *miles, eques, arma, gladius, urbs*. K eposu Georgica patří **genus modicum** s obrazy *rusticus, aratrum, ager*, ke Zpěvům pastýřským pak **genus humile** a z obrazů např. *pastor, bos, ovis, fistula, pascua*.

Augustin tak naplnil jeden z možných výkladů slova doctrina, užitého v titulu tohoto svého díla - antická pohanská věda, rétorika, má svou paralelu v rétorické vědě či Ale nejen to. V závěru se vraťme ke druhé knize. Její druhá polovina (od XIX, 29 do konce) bývá označována jako významná a charakteristická odbočka výkladu. Závěrečné kapitoly této pasáže (od XXXIX,58) si vypůjčují starozákonní vyprávění knihy Exodus o tom, že když izraelský lid odcházel veden Mojžišem z Egypta do zaslíbené země, vzal s sebou, dokonce na boží příkaz, různé vzácné předměty, jejichž původ byl sice egyptský, Izraelci je však užili ve

službě pravému jedinému Bohu. Právě tak vše dobré, co se najde u antických řeckých a římských pohanů - a leccos dobrého se najde, především filozofie a v ní zejména Platónovo učení - je nutno z antické kultury a jejích autorů převzít a použít toho ve prospěch křesťanského náboženství. Francouz H.-I. Marrou nazval tento text zakládací listinou využití klasické kultury křesťanstvím - *une charte fondamentale pour une culture classique "in usum christianorum conversa"*. Jde o užití klasické kultury a vzdělanosti v utvářející se kultuře křesťanské, na konkrétnější rovině pak o užití klasické rétoriky v kazatelství a antické hermeneutiky ve v biblické exegezi.
